

Kornai János: Gondolatok a kapitalizmusról

NÉGY TANULMÁNY

Akadémiai Kiadó, Bp., 2011. 247 old.

I.

Kornai János most megjelent tanulmányainak tiszta és világos stílusa kiegészül ezúttal azzal az igénnyel, hogy olvasóközönsége ne korlátozódjék a szűk értelemben vett közgazdasági szakmára. Amint a kötet *Bevezetőjében* leszögezi, számít a szociológusok, a politológusok, a történészek, sőt minden, a közügyek iránt érdeklődő, művelt olvasó érdeklődésére is. Ezt a törekvést szolgálja az írások logikus felépítése, áttekinthető szerkezete is.

Kornai professzor okfejtésével könnyű azonosulni; érvelése erőteljes, álláspontját hatalmas tényanyaggal, (szak)irodalmi hivatkozások sokaságával támasztja alá. Számomra különösen fontos, hogy a tanulmányokban újra és újra hitet tesz a pozitív és a normatív megközelítés egyidejű alkalmazása mellett. Az első az értéksemleges, a „tiszta tudományos” gondolatmenetet, a pontos leírást, az ok-okozati összefüggések feltárását jelenti, míg a második a magasabb rendű, azaz az erkölcsi értékek szempontjából vizsgálja a jelenségeket, abból a szempontból, hogy amit a pozitív elemzés feltárt, jó-e vagy sem. Ehhez azt is fel kell tárni, „hogyan milyen értékrend alapján választjuk el a jót a rossztól” (17. old.). A sorrend lényeges: először meg kell ismernünk a tényeket, fel kell tárunk a lényegi összefüggéseket, az ítékezés csak ezután következhet.

E sorok írójában három érzés egyszerre volt jelen, miközben a tanulmányokat olvasta.

Először is a csaknem esztétikai élvezet, az öröm, hogy a szerző pontos gondolatmenetét követve bonyolult kérdéseket, nehéz összefüggéseket viszonylag könnyen megérthet és átláthat.

Másodszor: az egyetértés. Kornai a fő tézisét kifejtő írásának ezt a címet adja: *Kritikus szemmel – kiállítás a kapitalizmus mellett*. Illő szerénységgel a magam esetére ezt kicsit módosítanám, valahogy így: „Illúziók nélkül – kiállítás a kapitalizmus mellett.” A különbség csupán árnyalatnyi: arra gondolok, hogy Kornai gondolatmenetét olvasva, különösen az innovációval és a dinamizmussal foglalkozó első tanulmányt, a racionális érvelés és következtetés mellett vagy azon túl, soraiban az érzelmi azonosulás is kivehető. Ha nem szigorúan tudományos igényű írás volna, ezt a tanulmányt a kapitalizmushoz írt himnusznak is nevezhetném. Bennem kevesebb a lelkesedés, és több a realitások pusztá tudomásulvétele; az emberi természet összetettsége, a kapitalizmus mint társadalmi formáció teljesítménye (amibe beleértem a tanulásra és az önkorrekcióra, tehát a fejlődésre való képességet), az egyetlen kipróbált, versengő társadalmi formáció – a létező szocializmus – bukása mind olyan tényező, amely számomra azt valószínűsíti, hogy belátható ideig a kapitalizmus marad az emberiség, de legalábbis a nyugati civilizáció számára biztosan, az egyetlen reális alternatíva a társadalom és a gazdaság szervezésére.

Kornai pontosan megfogalmazza álláspontját: „*egyértelműen* a kapitalista rendszer pártján állok. Nem vagyok vakbuzgó híve [...], nem tartom »jó társadalomnak«, sőt sok szempontból »rossznak« találok, de [...] a legkevésbé rossznak a számításba jövő alternatívák közül.” És ami ugyanennyire fontos: „meg vagyok arról győződve, hogy [...] a kapitalizmusnak (is) vannak *veleszületett* bajai [...amelyek] kellő rendszabályokkal enyhíthetők, de *nem küszöbölhetők ki*.” (22. old., kiemelés F. P.). Kornai fontos gondolata, hogy nincs politikai demokrácia piacgazdaság, illetve kapitalizmus nélkül. Ez természetesen igaz, a fordítottja azonban sajnos nem; a kapitalizmus, illetve a piacgazdaság nem garantálja a demokrácia meglétét, sőt – az adott ország politikai, kulturális és egyéb adottságai függvényében – egészen szélsőséges, akár szörnyű dolgokat is produkálhat.

Ettől függetlenül Kornai igazságának kimondása itt és most különösen aktuális; a nagy társadalmi megrázkódtatások – háborúk, gazdasági válságok, társadalmi átmenetek – idején felerősödnek a világvége-hangok, mindenki a bűnöket látja és az elkövetőket keresi, és megjelennek az új próféták is. Ez a mostani gazdasági világválság idején sincs másképp. Vannak, akik abban reménykednek, hogy lehetséges megőrizni a kapitalizmus erőit és egyidejűleg kiiktatni a hátrányait. Javítsuk ki a hibákat például úgy, hogy növeljük az állami beavatkozást, a szabályozást, a centralizációt. Mások nem egyszerűen „megjavítani” akarják a kapitalizmust, hanem valamilyen harmadik utat ajánlanak, amely ötvözné a szocializmus és a kapitalizmus előnyeit a hátrányaik nélkül. Ez az igyekezet határozottan tetten érhető Magyarországon. A rendszerváltás sokkja, a kapitalista piacgazdaság kiépülésének ellentmondásossága – ideértve a privatizációt, a korrupciót, a szélsőséges (vagy annak vélt) jövedelemkülönbségeket, a politikai intézményrendszer diszfunkcióit – egyfajta „naiv” antikapitalizmust alakított ki a társadalom széles rétegeiben, sőt az értelmiség egy részében is. A 2008-ban kirobbant gazdasági világválság – amelynek e pillanatban nem látjuk a végét és azt sem, hogy még milyen megrázkódtatásokkal jár a világ egésze és különösen az olyan sérülékeny országok számára, mint Magyarország – felerősítette ezeket az érzéseket. E helyütt érdemes hivatkozni George Akerlof és Robert Shiller könyvére (*Animal Spirits, a lelki tényezők szerepe a gazdaságban és globális kapitalizmusban*. Corvina, Bp., 2011.), amelyet egyébként Kornai is többször idéz. Azt állítják ugyanis, hogy a gazdaság hullámváltozásait nem lehet megmagyarázni, ha nem vesszük figyelembe egyebek között az olyan érzelmi tényezőkben bekövetkező változásokat, mint a bizalom és a méltányosságérzet, a korrupció és a rosszhiszeműség. Adott esetben a bizalom és a méltányosságérzet sérülése, a korrupció és a rosszhiszeműség felett érzett felháborodás egyaránt jelen van a rendszerváltozás utáni Magyarországon, illetve a magyar gazdaságban, és figyelembevételük

segít megérteni, mi az oka az ország viszonylag – a lehetőségeihez és szomszédai többségéhez képest – gyenge teljesítményének.

Harmadszor: a tanulmányok olvasása közben néha úgy éreztem, szeretnék vitatkozni, ellenvetéseket tenni a professzor egyik vagy másik megállapításával kapcsolatban; esetenként hiányoltam valamilyen, számomra fontosnak tetsző mozzanat megemlítését vagy kifejtését. Kornaival nehéz vitatkozni, hiszen óriási felkészültségű tudós, én pedig nem vagyok elméleti közgazdász. Ezért ellenvetéseimet – ahogy mondani szokás – a tévedés jogát fenntartva teszem meg.

II.

A négy tanulmány korántsem egyforma sem tartalmában, sem a kifejtés mélységében. Tudományos szempontból a legambiciózusabb s egyben a leghosszabb a második, melynek címe *Hiánygazdaság – Többlletgazdaság. A piac elméletéről*, tárgya pedig a többllet mint a kapitalizmus természetének lényegi (inherens?, immanens?) jellemzője.

Kornai, akinek definíciója a hiányról mint a szocializmus lényegi jellemzőjéről a közgazdasági elmélet részévé vált, itt a kapitalizmus és a többllet vonatkozásában tesz ugyanerre kísérletet. Természetesen tudja, hogy a többllet (kapacitásból, készletből, munkaerőből) ténylegesen és szinte minden pillanatban létezik a kapitalizmusban, amit az elméleti „főáram” azonban piaci egyensúlynak tekint, illetve nevez. Eszerint „van fluktuáció az egyensúly körül [...], ám a tartós trend mégiscsak az egyensúly” (74. old.). Kornai azonban úgy véli, hogy a különbség nem csak terminológiai, nem egyszerűen arról van szó, hogy a kérdéses jelenséget ki piaci egyensúlynak nevezi, ki meg többlletgazdaságnak. Kornai azt állítja, hogy a többllet a kapitalista gazdaság lényegi eleme, és ha ez igaz, akkor „a kapitalizmus számos vonása más megvilágítást kap”, amelyben a kapitalizmus természete értelemszerűen jobban megérthető.

Tételének igazolásához módszerelesen építi fel érvei rendszerét. Ismereteti a tanulmányban alkalmazott

fogalmakat, azt a szerkezeti felépítést, amelyben haladni kíván, gyakorlati példákat (amerikai telefonágazat, autóipar) mutat be. Külön foglalkozik a többllet koncepciójával a piaci tényezők talán legfontosabbika, a munkaerő esetében. Bemutatja az ezzel kapcsolatos legfontosabb „főárambeli” koncepciókat, a munkanélküliség természetes rátájával és a hatékonysági bérrel foglalkozó elméleteket.

Nagyon érdekes, ahogy szembeállítja a főáramlati közgazdászok „egyensúly”-centrikus gondolkodását, akiknek szeme előtt a newtoni fizika lebeg, azokkal a közgazdasági elméletekkel, amelyek a darwini evolúciós biológiában találnak analógiát és ösztönzést is. Az utóbbi gondolati struktúrában több szerep jut a véletlennek; a dolog „többnyire jól működik, de nem mindig; az is tönkremehet, ami értékes lenne, vagy fordítva, jó ideig életben marad, holott lenne nála jobb is” (131. old.). Ebben a fel fogásban értelmezhetetlen az egyensúly is, hiszen állandó a változás.

Kornai tudatában van annak, hogy tézise és a tanulmányban bemutatott bizonyító eljárás nem teljes értékű, nem maradéktalan. Nem állnak rendelkezésre olyan statisztikai megfigyelések, amelyek alapján pontosan el lehetne határolni a „normális” (mikrogazdasági értelemben „szükséges”) és a „többllet-” (a mikrogazdasági szükségszerűségeken túli, azaz „felesleges”) kapacitásokat, illetve erőforrásokat. Elismeri azt is, hogy kifejtése „verbális”, azaz matematikai modellel ez idő szerint nem támogatott vagy bizonyított. Ám úgy véli, hogy ez nem lehet akadály a kérdések felvetésének, tehát annak, hogy a „verbális kifejezőmódra szorítkozva” keressen rájuk választ „abban a tudatban, hogy a válasz ideiglenes, nem teljes, nem egzakt, de közelebb visz a megértéshez” (163. old.).

Dilemmájával Kornai biztosan nem áll egyedül. A Nobel-díjas Paul Samuelson egy tudományos sejtése kapcsán azt találta mondani, hogy mindvégig nem tudta eldönteni róla, hogy zseniális meglátás-e, vagy szimpla trivialis. Erre csak az idő adhatja meg a választ. Ahogy Kornai tézise esetében is.

Az Innováció és dinamizmus, kölcsönhatás rendszerek és a technikai haladás között című tanulmány a címben jelzett két vonatkozásban hasonlítja össze a szocialista és a kapitalista gazdaságot. Kornai „hőse” Joseph Schumpeter osztrák-amerikai közgazdász. Az ő meghatározásával írja le az innovációs folyamatban kulcsszerepet betöltő vállalkozó szerepét, és hozzáteszi: „a fogalom átvételén túl mondanivalómra rányomják bélyegüket Schumpeter elméletei a fejlődésről és a kapitalizmus természetéről.” (39. old.)

Kornai példák sokaságával meggyőzően bizonyítja, hogy a gazdaságot dinamizáló, a versenyt erősítő innováció a kapitalista gazdaság természetes lételeme, illetve hogy az innovációt ösztönző verseny a kapitalizmus „rendszer-specifikus”, azaz természetétől elválaszthatatlan jellemzője. Kevesebb, de annál elszomorítóbb példával azt is bemutatja, hogy a szocialista gazdaságban szinte minden ellene hat az innováció kibontakozásának.

A posztkommunista országok, köztük Magyarország esetét vizsgálva Kornai izgalmas gondolatokat fogalmaz meg a politikai rendszerváltás és a schumpeteri teremtő rombolás viszonyáról. Mint írja, a rendszerváltást követően „évekig tartott átjutni a schumpeteri folyamat romboló oldalának legrosszabb szakaszán”, és néhány évnyi fellendülés után újabb sokk, ezúttal a globális recesszió következett. Kornai szerint – és ezzel maradéktalanul egyet lehet érteni – ma még túl korai megmondani, hogy a mostani recessziónak van-e „schumpeteri értelemben vett tisztító hatása”, azaz a „rombolás megnyitja-e az utat a további alkotás előtt” (56. old.).

Ennyi „zavar és szenvedés” láttán viszont kicsit meglepő, hogy Kornai rosszállásának ad hangot, sőt kifejezetten haragos és csalódott, amiért „az állampolgárok nagy többsége nem érti a kapitalizmus és a technikai haladás közötti oksági kapcsolatot”, nagyon sokan élvezik e kapcsolat „előnyeit, mégsem tulajdonítják ezt a nagy változást a kapitalizmusnak. Éppen ellenkezőleg [...] a népesség jelentősen nagy hánya-

dának mérsékelt, vagy vehemensen antikapitalista nézetei vannak.” (60. old.) Másutt azonban maga is megállapítja, hogy épp a rombolás pusztító hatásaira válaszul „manapság a kapitalizmus szó nem cseng túl jól a posztoszocialista országok állampolgárainak fülében” (55. old.).

Ez pontosan így van, sőt még ki is terjeszteném: viszonyunk az élet dolgaihoz, nemcsak a kapitalizmushoz, meglehetősen aszimmetrikus; a jó dolgokat nagyon hamar megszokjuk, adottnak vesszük, a rossz dolgok viszont foglalkoztatnak, bántanak bennünket. Egy vállalatvezetői múltamból vett analógiával élve: közismert, hogy a fizetésemelés és a többi juttatás, ahogy a személyzeti tanácsadók fogalmazzák, higiénés természetű, azaz a munkatársak munkakedve, ösztönzése szempontjából nagy baj, ha nincs, de hiába van, önmagában nem elégséges. Egyéb dolgok (önálló munkavégzés, erkölcsi elismerés, előléptetési lehetőségek stb.) is kellene ahhoz, hogy a munkatársak motivációját hosszabban fenntarthassuk. Valószínűleg nincs ez másképp a nagyobb közösségnek a kapitalizmushoz fűződő viszonyával sem.

Kornai nagyfokú azonosulással hangsúlyozza az innováció és a schumpeteri értelemben vett teremtő rombolás előnyeit, ám felhívja a figyelmet arra is, hogy az innováció, a technikai haladás nemcsak jó, de rossz célokra (háború, terrorizmus, szexuális bűnözés, kábítószerhasználat) is használható. Am mind-ezek dacára – szerintem helyesen – kijelenti, hogy „a műszaki változások irányát haladásnak [tekinti] – mert több jót hoz, mint amennyi hátránnyal vagy veszéllyel jár” (48. old.).

Az említett *caveat* dacára Kornai ábrázolásában az innováció jóformán harmonikus, benevolens folyamat. Am szerintem a helyzet ennél ellentmondásosabb. Először is Kornai figyelmen kívül hagyja, hogy nem minden technikai változás, illetve innováció társadalmilag hasznos, éppen ellenkezőleg. A kapitalista innovációs folyamatban nem feltétlenül cél, hogy az eredmény valamilyen hasznos célt szolgáljon. Az innováció célja sokkal inkább az, hogy kita-

lálójának nyereséget hozzon. A ket-
tő jó esetben egybeesik, de hogy az milyen gyakori, még csak megtippelni se merném.

A már idézett Akerlof és Shiller így fogalmaz: „a kapitalizmus bőségszarujának van legalább egy hátránya. Nem feltétlenül azt állítja elő, amire az embereknek igazán szükségük van, inkább azt, amiről azt *gondolják*, hogy szükségük van, és hajlandók fizetni érte. Ha az emberek valódi gyógyszerért hajlandók fizetni, akkor [...] előállítja a gyógszert, ám ha haszontalan, »csodatevő« gyógszerekre van kereslet, akkor előállítja azokat is.” (Akerlof–Shiller: *i. m.* 50. old.) A mostani válság például olyan pénzügyi innovációktól indult el, amelyek hasznossága nagyon is vitatható (ha egyszer a kitalálójuk sem feltétlenül értette őket, nemhogy a felhasználók). Ebben az értelemben Kornai álláspontja, amely helyesli az innováció fejében járó nagy anyagi és erkölcsi jutalmat, legalábbis árnyalásra szorul.

Problematikus a technikai értelemben hasznos innovációk és a környezetvédelem kapcsolata is. Vegyünk egy nagyon aktuális példát, a víz alatti olajkitermelést. Nem lehet kétséges, hogy az úszó olajtornyok kifejlesztése és működtetése rendkívüli technológiai tudást, fejlesztést, tehát innovációt igényel, és természetesen jelentős gazdasági haszonnal jár. Másfelől nem vitatható az sem, hogy ez a mérnöki csoda súlyosan – nem potenciálisan, ténylegesen – terheli a környezetet (l. legutóbb a BP olajplatformjának balesetét a Mexikói-öbölben).

A harmadik tanulmány (*Liberté, Égalité, Fraternité – gondolatok a szocialista rendszer összeomlását követő változásokról*) egy konferencia-előadásra alapul, amelyben Kornai megvizsgálta, a rendszerváltást követően mi valósult meg régiókban a francia forradalom e három nagy jelszavából. A kapott kép legalábbis ellentmondásos: a szabadság terén elértekkel elégedettek lehetünk, a politikai szabadságjogokon túl többé-kevésbé érvényesülnek a gazdasági szabadságjogok is, nevezetesen a vállalkozáshoz, a piacra lépéshez és a tulajdonhoz való jog. Szomorú aktualitás, hogy a 2010-ben hatalomra került magyar

kormány számos intézkedése e tekintetben kétségeket ébreszt.

Elgondolkodtató az is, hogy a régió népessége, köztük Magyarország lakossága nem eléggé érti vagy érzi át a szabadság mint érték fontosságát; egy Kornai által is idézett felmérés szerint a régióban élők túlnyomó része a rendet előnyben részesíti a szabadsággal szemben.

Az egyenlőség tekintetében Kornai emlékeztet arra, hogy a kelet-európai *átlag* a világ átlagánál jobban támogatja az egyenlőtlenségeket csökkentő gazdaságpolitikát. Am ezúttal is hangsúlyozza, hogy az egyenlőtlenség a kapitalizmus rendszerspecifikus jellemzője; lehet és esetenként kell is csökkenteni, de megszüntetni vagy akár csak megpróbálkozni a megszüntetésével súlyosan kontra-
produktív.

És végül a testvériség, amit Kornai a szolidaritással helyettesít. A tanulmány talán legfontosabb megállapítása olvasható itt: „a jóléti állammal kapcsolatos gazdaságpolitika sok szempontból inkonzisztens, mert az értékek két egymást kizáró halmazának akar egyszerre megfelelni, és párhuzamosan megpróbálja a választók két gyökeresen eltérő preferenciájú és egymást nem túlságosan kedvelő csoportját lekenyerezni.” És végül, ha a politikusok „megpróbálják semmi-
be venni a konzisztencia, a következetesség követelményét, akkor súlyos politikai árat kell érte fizetniük.” (204. old.)

A magyar politikai elit húszéves teljesítménye sajnos maradéktalanul alátámasztja a fenti megállapítás igazságát.

Végül a negyedik tanulmány (*Marx egy kelet-európai értelmiségi szemével*) szintén egy konferenciára íródott. Ebben a szerző Marxhoz fűződő viszonyával foglalkozik, mind érzelmi-emberi, mind pedig tudományos értelemben. Ami az elsőt illeti, Kornai sok más kelet-európai értelmiségihez hasonlóan végigjárta azt az utat, amely a kommunista mozgalomhoz történő lelkes csatlakozástól a kiábránduláson keresztül a létező szocializmussal való teljes szakításig vezetett.

Az olvasó szempontjából sokkal érdekesebb Kornainak, a tudósak a

viszonya Marxhoz. Ezen belül különösen izgalmasak – és vitára ingerelnek – fejtegetései Marx intellektuális felelősségéről a megvalósult szocializmusért. Kornai egyértelműen fogalmaz: szerinte igen, a létező szocializmus megvalósította Marx tervét, hiszen kísérletet tett a magántulajdon felszámolására, a piaci koordináció kiiktatására és felváltására a bürokratikus-állami koordinációval. Eddig a pontig nincs is vitám Kornival. Marx valóban hitt a társadalmi egyenlőség utópiájában, ahogy előtte is oly sokan Jézustól Morus Tamáson keresztül a francia utópista szocialistákig. És tévedett: az emberi természet sokkal összetettebb annál, sem hogy egyetlen értékkel (ti. az egyenlőség iránti vágygal) lehetne megragadni, vagy éppen motiválni.

Kornai gondolatmenetében ennél tovább megy, és Marxot intellektuális értelemben felelősnek tartja a megvalósult szocializmus által bevezetett diktatúráért is (és így közvetve azért a sok borzalomért is, amit ez a diktatúra elkövetett). Ezen a ponton úgy érzem, álláspontja nem kelőképpen árnyalt, sőt talán történelmietlen. Arra gondolok, hogy Marx, a forradalmár a XIX. századi kapitalizmussal és burzsoá demokráciával szembesült. Ez a kapitalizmus gazdasági értelemben nem biztosított tisztességes életet a társadalom nagy többségének. De messzemenően nem garantálta az alapvető emberi jogokat sem. Hogy mást ne említsek, nem biztosított általános választójogot, faji és nemi értelemben diszkriminált. Továbbá megfert vele a rabszolgatartás. Viszonya a tulajdon védelméhez nem volt éppen kiegyensúlyozott (gondoljunk az angliai földbekeverésekre, az amerikai indiánok elűzésére vagy éppen a gyarmatosítás egész folyamatára), túlzás nélkül állítható, hogy a tulajdonos kisebbséget védte a nincstelen többséggel szemben. Az emberi élethez való viszonya – az első világháború mézárszékei elégségesen bizonyítják – biztosan nem olyan volt, mint manapság. Ennek fényében talán érthető, hogy Marx nem volt igazán meggyőzve a burzsoá demokrácia és parlamentarizmus értékeiről.

Más kérdés, hogy Marx kétségtelenül alábecsülte a kapitalizmus

képességét az önkorrekcióra és a tanulásra, amelynek eredményeképpen – és egyébként egyáltalán nem utolsósorban a Marx ösztönzésére is megindult európai munkásmozgalmak nyomására – a XX. századi kapitalista gazdaság és politikai-erkölcsi értékrend szerencsére már egyáltalán nem hasonlít a XIX. századira. Marx hibájául felróható egyfajta intellektuális arrogancia, avagy gőg is, ami nem kevés zseni sajátja, akik bele szeretnek saját elméleti struktúráik nagyszerűségébe, és figyelmen kívül hagyják a velük szemben nagyon is nyilvánvalóan felhozható ellenvetéseket. A diktatúra szükségessége logikusan következett a forradalom és a kisajátítás igenléséből. Marx mentségére szóljon azonban, hogy szemben azzal, ami ténylegesen megvalósult, ő a többség átmeneti diktatúrájára gondolt a kisebbség felett. Talán elfogadható árnyalt tartotta egy egyszerű eszme megvalósulásáért. Ezért egészen biztosan elmarasztható, még ha észben tartjuk is, hogy a XIX. századi ember viszonya az erőszakhoz, az emberi élet értékéhez egészen más volt, mint a maié.

Így hát ezekkel a megszorításokkal természetesen egyetérték Kornival: az írástudók felelősek mindazért, amit leírnak, és a felelőségük annál nagyobb, minél nagyobb a hatásuk.

A Marx felelősségéről folyó diskurzus során azonban szerintem nem lehet vagy nem célszerű eltekinteni attól, hogy Kelet-Európában és különösen Magyarországon uralkodó felfogással, szinte axiómává vált egyenlőségjelet tenni a kommunizmus és a fasizmus közé. Ennek indokoltságáról nem vagyok meggyőződve. A megvalósult kommunizmus, illetve szocializmus esetében talán igen (bár egy tárgyilagos vitában még ezzel szemben is lehetne számos ellenérvet felhozni), a kommunizmust mint utópisztikus álmodat tekintve azonban biztosan nem, és a Marx által jövendölt kommunizmus szerintem erről szólt.

III.

Kornai *Bevezetőjében* a kötetet torzónak nevezi, „szobor, amelyet csak félig véstek ki a kőből” (24. old.). A válság idején nem áll elő a válság

magyarázatával, és „nem áll össze zárt szerkezeté”.

Ez kétségkívül igaz. Ám a négy tanulmány mindegyikében tengersok az információ, rengeteg az újszerű összefüggés, érték- és ítéletalkotás. Igazi intellektuális csemege mindazoknak, akiket érdekelnek a közgazdasági és széles értelemben a társadalmi kérdések. Csak remélni lehet, hogy a szerző ígéretét betartja, és „megpróbál majd még egy-két fejezetet hozzátenni a meg nem írott »nagyobb« könyv eddig elkészült töredékéhez” (24. old.).

FELCSUTI PÉTER

Serge Latouche: A nemnövekedés diszkrét bája

*Ford. Balogh-Sárközy Zsuzsanna
Savaria University Press, Szombathely,
2011. 138 old., 2500 Ft*

Serge Latouche könyvének kiindulópontja a válságok – egymásra rakódónak vélt – sorozata: a köztudatba 1972-ben kerülő környezeti válság; az 1986 óta tartó, Thatcher és Reagan „ultraliberális” politikájával kezdődő társadalmi válság; a keynesianus-fordista gazdasági-társadalmi modell 1974-től számítható válsága és perze a – szerinte az utóbbi továbbgyűrűzésének tekinthető – 2007-ben kezdődő nemzetközi pénzügyi és gazdasági válság „soha nem látott méretű gazdasági krízis-e” (8. old.); sajnos az olvasó számára nem válik világossá, hogy ez a krízis miért súlyosabb az 1929–33-as hatalmas mértékű gazdasági visszaesésnél és munkanélküliség-növekedésnél.

A válságok formájában megjelenő problémák között kiemelten szerepel, a könyv folyamán vissza-visszatér az ökológiai egyensúlyhiány. A gazdasági növekedés eredményeképpen a gazdag országok egy-egy polgárára jutó fogyasztás, környezetterhelés olyan mértékű, hogy a szegény országok az előbbieket fejlettségi (fogyasztási) színvonalára csak akkor juthatnának el, ha az emberiségnek rendelkezésére állna néhány (a fran-